

VITA A MAGYAROK ÖSTÖRTÉNETÉRŐL VILÁGOS UTÁN

MESTER Béla

Előadásom témájának, az *Új Magyar Múzeumban* 1851-ben kirobbant *Tudomány, magyar tudós* vitának közvetlen előzménye Szontagh Gusztáv magyar őstörténeti tárgyú cikke, amely maga is reflexió Toldy Ferenc hasonló tárgyú közleményére. A vitába bekapcsolódik a jeles történész, Wenzel Gusztáv, aki néhány évvel később az elsők között értekezik hazai fórumon tudományos igénnyel a történettudomány módszereiről, majd a természettudósok részéről hozzászól Nendtvich Károly; a vitatkozó felek hangsúlyosan hivatkoznak Horvát István és Fejér György korábbi írásaira. A magyar őstörténeti kiindulású vita elméleti tétje a *történeti tény* és a *történelem* fogalmának a tisztázása; ugyanakkor elválaszthatatlan a Világos utáni nemzeti önvizsgálattól, és kapcsolódik ahhoz a „nemzeti kulturális leltárhoz”, amelyet a szellemi élet különböző területein ekkor kezdenek elkészíteni az Akadémia vezető személyiségeinek szervezésében. Két okból sem véletlen, hogy a hazai történettudomány és a magyar politikai közösség önreflexiója éppen őstörténeti keretben fogalmazódik meg: a korban egyre másra jelennek meg a magyarok eredetéről, rokonairól, honfoglalás előtti történelmükről szóló közlemények, őstörténetünk rövid idő alatt a közgondolkodás egyik kulcskérdésévé válik. Ugyanakkor ennek a diskurzusnak nyilvánvaló helyettesítő funkciója is van: a politikai közösség aktuális feladata 1848 értékelése és a forradalom utáni helyzet átgondolása lenne, de – mivel ezt cenzurális okokból nem lehet megtenni – a nemzeti identitás kérdéseit az őstörténeti viták keretében próbálják megvitatni. A következőkben először ismertetem a vita lefolyását annak előzményeivel és utóéletével együtt, majd először a historiográfus résztvevők vitapozícióját, szemléletét és valóságkonstrukcióját rekonstruálom, ezután pedig vitapartnereik ezt illető kritikáját. Röviden megemlítem az események eddigi főbb tárgyalásmódjait, majd vázoló az a filozófiai keretet, amelyben a vita kirobbantója számára az abban képviselt vélemények értelmet nyernek. Előadásom végén megkísérlem behelyezni a tárgyalt jelenséget a 19. század Európájának historicista világképébe.

A magyar folyóiratvita történettudományi szövegkörnyezetét egyrészt a népvándorlás korra vonatkozó nemzetközi szakirodalom alkotja, amelyben egyebek mellett a magyarokról is említést tesznek; másrészt Fejér György ezzel vitatkozó, régebbi latin nyelvű írásaira támaszkodó közleményei, élete utolsó írásai a kunok és a kazárok eredetéről. Ezzel közel egy időben tartja meg bécsi akadémiai felolvasását Toldy Ferenc a magyarok ősműveltségéről, aki szintén a német szakirodalom egyes állításaival szembeni védekező pozícióból igyekszik

bizonyítani a pogány magyarok műveltségének létezését, és implicit módon azt is, hogy ez a műveltség megfelel annak a normatív fogalomnak, amit ma *civilizációnak* mondanánk. Erre reagál Szontagh írása, amely a nagyközönség számára igyekszik összefoglalni azt a keveset, amit a magyar őstörténetről tudni lehet, majd figyelmeztetve az ekkoriban elszaporodó alaptalan őstörténeti spekulációk veszélyeire, egészen más tematikát, a jobbágyfelszabadítás utáni korszak működőképes gazdálkodásmódozatainak kialakítását ajánlja a Világos utáni nemzeti identitás újragondolásának hívószavaként. Az erre a cikkre szerkesztőtársaitól, Toldy Ferencről és Wenzel Gusztávtól érkező, meglehetősen ingerült reakciókat elemezve a magyar tudományosság állapotára vonatkozó, erősen kritikus diagnózist fogalmaz meg. Az egymást követő válaszokban és viszonzválaszokban az eszmecsere mindinkább elmérgesedik; jellemző, hogy Szontagh viszonzválaszát Toldy csupán saját *nyolcvanöt darab* terjedelmes, gyakran személyeskedő, gúnyolódó lábjegyzetével együtt hajlandó közölni. Eközben azonban általános ismeretelméleti keretben tisztázódnak a történelem és a történeti tény fogalmáról alkotott elképzeléseik; így kerül a képbe a természettudományból eredő tényfogalmával Szontaghot támogató Nendtvich Károly is. A vita hatása kimutatható a felek későbbi munkásságában is: Wenzel pár évvel későbbi írásában a történetírás elméletének tétje a magyar őstörténet rekonstruálhatósága, Szontagh pedig az esetet a vitával párhuzamosan írott emlékiratai tanúsága szerint a hegeli pörrel kezdődő és az Erdélyivel haláláig folytatott vitával végződő polémiái sorába illeszti be.

A megszólaló historiográfusok, történészek és irodalomtörténészek vitapozíciója, szemlélete és történettudományi valóságkonstrukciója a következőképpen vázolható. Önként választott beszédhelyzetük reaktív: a magyar ősműveltség létét védik a vélt és valós támadásokkal szemben, eközben a műveltség fogalmát evidensnek gondolják, a definiálására való felhívást elutasítják. E pozícióból eredően a történettudományt közvetlenül a nemzetdiskurzus részévé téve instrumentalizálják; ugyanakkor a modern értelemben vett szaktudománnyá ekkor váló történettudomány erős szakmai öntudatával lépnek föl, amibe az is beletartozik, hogy megvédik Horvát István, a *szaktudós* elméleteit a történettudományban *dilettáns* filozófus, Szontagh közzöködésként értékelt kételyeivel szemben. Történelemszemléletük dilemmája analóg a Ranke és Droysen egymással vitatkozó elméleti írásaiban pár évvel később körvonalazódó kérdéscsővel: azonosítható-e a történelem azzal, ami az *írott forrásokból* rekonstruálható. Szemléletük az első megnyilatkozásokkor még nem formulázódik meg elméleti igényrel. Azonban, ha sorra veszünk olyan megnyilatkozásokat, mint Toldynak a Szontagh válaszcikkéhez írott egyik „glosszája”, amelyben képtelen és nevetséges ötletként utal arra a javaslatra, hogy az őstörténet legyen az *archaeologia ügye*; a koruk nagyállattartó

nomádjainak néprajzából meríthető analógiák felhasználásának merev elutasítása; illetve ezekkel szemben az írott forrásokból meríthető minden apró részinformáció megkérdőjelezhetetlen igazságként való említése, nem kétséges, hogy álláspontjuk kezdettől fogva ugyanaz, amit azonban olyannyira evidensnek gondolnak, hogy nem tartják szükségesnek még definiálni sem. A történetíró nézőpontja emelkedik itt a történettudós szemlélete fölé: az élő *hisztórok*, szemtanúk szerepébe a fennmaradt írások lépnek, a történettudós mint a véletlenszerűen fennmaradt jelekből a múltat kinyomozva rekonstruáló figura háttérbe szorul az *elbeszélő* mögött. Teoretikus igénnyel Wenzel fogalmazza meg majd néhány évvel később ennek a történettudományi valóságkonstrukciónak a szabályait. Az e módszer szerinti történetírás végterméke a részben művészi eszközökkel megformált nemzeti „nagy elbeszélés”, amely hatással van a közgondolkodásra is; és amelyet leginkább más narratívumokból kíván összeállítani. A történeti kútfők hierarchiájában nála a megszokott terminológiát követő szóhasználat ellenére nem annyira az írott és íratlan, mint inkább a narratív (írott és szóbeli) és nem narratív (írott és íratlan) források között van minőségi ugrás. Egyetlen példája új narratívum megalkotására e narratív kútfők alapján éppen saját őstörténeti kutatása. A vitában megszólaló és a háttérükben álló historiográfusok által elbeszélni szándékozott őstörténet alanya az önmagával minden aggály nélkül mindig identikus magyar nép, amelyre azonban szinte tetszőlegesen vonatkoztathatóak a narratív forrásokban fennmaradt népnevek; a leggyakrabban persze a hunok, avarok, kunok, szkíták, de a Horvát Istvánnak kedves ószövetségi népnevek sincsenek egyértelműen kizárva. A régészeti adatok, tárgyi emlékek és néprajzi analógiák lebecsülése; a narratív kútfők fölértékelése még kontrollálatlanabbá teszi az ősi népnevek egymásra vonatkoztatását, amely az ószövetségi etnikumok esetén éri el a kiüresedés felülmúlhatatlan végső pontját: az említett népek ugyanis a történetológia örök példái a Történelem Urának hatalmára, aki úgy törölhet ki népeket a történelemből, hogy csak *pusztá nevík* marad fenn. A különböző neveken fölbukkanó, de önmagukkal mindig azonos magyarok őstörténeti *nagy elbeszélését* szándékozik tehát megírni a történetíró művészi eszközökkel annak érdekében, hogy a történelmi mű közönségeként létező nemzet tudatának, önazonosságának formát adjon.

A vitát kikényszerítő valóságkonstrukció, amennyire az Szontagh és Nendtvich megnyilatkozásaiból rekonstruálható, a történeti tény radikálisan eltérő fogalmára épül föl. Éppenséggel a szavakkal, és különösen a leírt betűkkel szemben bizalmatlan, viszont kedves neki minden, ami tárgyi, megfogható, természettudományos módszerekkel a természeti tárgyakhoz hasonlóan vizsgálható: régészeti leletek és tárgyi emlékek, a vizsgálandó gazdálkodási módokhoz tartozó használati tárgyak, illetve a földrajzi környezet leírásának

dokumentumai. E tényfogalom alapján inkább nem narratív valóságkonstrukció végezhető el. Egykori életmódok, a gazdálkodási formák, a történeti táj és a tárgyi környezet könnyebben rekonstruálható az így kapott adatokból a maga változatosságában, mint a történelem valamely megkonstruált, változatlan önazonosságú alanyának nagy őstörténeti elbeszélése ugyanezen kollektív történelmi alany identitásának fenntartása érdekében elbeszélve. Az ilyen módon rekonstruált múltból szóló beszámoló is a jelen politikai közösségének tudatformálásához kíván hozzájárulni, de másképpen: a reformkor jövőorientált, összetett társadalomfejlesztési modelljét továbbfolytatva. Ez az elképzelés maradt kisebbségben.

A két imént vázolt, alapjában eltérő történeti valóságkonstrukció láttán nem meglepő, hogy a vita eddigi említésre érdemes elemzése elsősorban tudományfelfogások konfliktusaként értelmezik a történeteket. Klasszikus példája ennek az első komoly feldolgozás, R. Várkonyi Ágnesé, aki a 19. század egyik meghatározó irányzata, a pozitivisták történetírásának szemüvegén keresztül szemléli a téma szempontjából máig alapvetőnek számító monográfiájában a vitában fölmerült szövegeket. Vekerdi László merész pillantása a 20. század „két kultúra” vitáinak, a humán- és a reáltudományok közötti szakadék elmélyülésének egyik igen korai előzményeként fedezi föl a maga tudománytörténeti narratívuma számára a szóban forgó szövegkorpuszt, míg a kolozsvári irodalomtörténész, Szabó T. Levente megközelítése az újonnan intézményesülő humán diszciplínákon belül megjelenő eltérő tudományfelfogások dokumentumaként vizsgálta a régi harcostársak, Toldy és Szontagh látványos összekülönbözését. Ezek a mából visszanezve igen termékeny szempontok lehetnek a szakdiszciplínák történeti önreflexiója számára; számunkra azonban a következőkben nem a szaktudományosodás folyamatának konfliktusai lesznek a lényeges pontok, hanem a vita filozófus szereplője által a kora magyar történettudományával szemben megfogalmazott kritikán belül teljesen végiggondolt formában talán csak az ő számára megjelenő korabeli európai filozófiai kontextus. Az eddigieknek a hegeli történeti szemléletről folytatott magyar és európai viták közegébe való behelyezéséről lesz szó előadásom következő részében.

Ennek az összefüggésnek a megértése érdekében emlékeztünkbe kell idézni, hogy Szontagh a nem is olyan régen lezajlott *hegeli pör* (1838–1842) hazai protagonistája volt a Hegel-ellenes oldalon, és mi már tudjuk, amit ő az ezernyolcszázötvenes évek elején még nem sejtett, hogy Hegel elleni utolsó táborba szállását, Erdélyi Jánossal folytatott vitáját ugyanennek az évtizednek a közepén csak 1858-ban bekövetkezett halála szakítja félbe. A most vizsgált, a két explicit módon Hegelről szóló vita közötti eszmecsere már T. Erdélyi Ilona „a hegeli pör perújrafelvételeként” értékelte; ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy Szontagh éppen a vita közben reagál közvetlen formában a hegelianus történelemséma

egyik kézenfekvő korabeli továbbgondolására, a cseh Augustin Smetana művére, amely a germán civilizáció utáni korszakként a szláv világ fölemelkedését jósolja meg. Szontagh számára azonban emlékiratai tanúsága szerint Hegel rendszere csak a jéghegy csúcsa volt; annak a széles körben, mind az irodalomban, mind a közéletben, mind a tudományban elterjedt világszemléletnek a filozófiai szempontból tisztán, ezért önleplező módon megformulázott változata, amellyel szemben egész pályája során küzdött. Hat évvel korábban megjelent (1845) satirikus történetében álmai utazásának kéretlen társai a magyar romantikus költő, a dagályos politikai szónok és a terminológiájába becsavarodó, sejtetően hegelianus magyar filozófus. Útitársai a világ távol eső pontjain zajló kalandok során, ahol természetesen mindig fölbukkannak magyarok, gyakran egyenesen az őshazából, rendszeresen bajba keverik, mígnem végre az elbeszélő fölébred, a költő, a szónok és a szemlélődő filozófus azonban az álom világában rekednek. Szontagh vitacikkében a *magyar tudós* karikírozott leírása a korábbi satíra nézőpontját szándékozik elméleti szinten is megformulálni az adott vitaszituáció keretei között, melyben törvényszerű lesz, hogy a történettudományra, azon belül a magyar őstörténet kérdéseire összpontosul a diskurzus. Szontagh számára a magyar történészek főtebb vázolt történelmi valóságkonstrukciója és a hegeli rendszer ugyanazon ellenszenves gondolkodásmódnak a megjelenései.

Az írott források, a narratív elemek fölértékelése a vita történész szereplői részéről az ő számára nem egyszerűen a történetíró metodológiai hibája, hanem egy helytelen, káros és végső soron önveszélyes valóságkonstrukció jele. (A vita során még nem ismerhette Wenzel Gusztáv reflektált, ám a narratív forrásokkal szemben láthatóan elfogult elméleti cikkét, rendelkezésére állt azonban Fejér György rövid módszertani alapvetése, amelyben kizárólag narratív szövegek a történettudomány forrásai. Vitapartnerei tudósi habitusát, a régi írásokhoz való érzelmi viszonyukat pedig, mondhatni testközelből ismerte. Fejér György filozófiai működése révén egyébként is közvetetten kapcsolódott a reformkor *hegeli pöréhez*, más oldalon, mint Szontagh, így történetírói szemléletét Hegelből ismerős gondolatmenetekkel társítani Szontagh számára kézenfekvő volt.) Értelmezése szerint kora magyar tudósai valóságidegen, jelen esetben a történelmi valóság bármely elfogadható fogalmától idegen spekulatív játékot űznek történettudomány címén. Különösen a forrásokban általában idegen nyelveken fölsorolt népnevek rendszerbe szervezési gyakorlata a megkérdőjelezhető számára. A magyar tudományról festett kancsal, de alapkérdésekben fontos igazságokra rámutató karikatúrája szerint a népvándorlás színes és összetett kultúrájú népeinek, törzseinek, etnikumainak és birodalmainak a szövevényes valódi története helyébe a *puszta népnevek* csekély bizonyosságú azonosítása és megkülönböztetése lép. A honfoglalások és

honvesztések, összeolvadások és elkülönöződések, az anyagi kultúra finom átalakulásainak, a hatásoknak és ellenhatásoknak az összetett leírása helyett azt látjuk, ahogyan nevek kerülnek át az egyik írófelületről a másikra, az egyik szövegösszefüggésből a másikba, miközben tologatják őket az időszalagon. Eközben szükségképpen kétféleképpen tekinthet forrásaira, a sokszor véletlenszerűen ránk maradt népnevekre a historiográfus. Úgy, mint az időben tartósan fennmaradó, jól körülhatárolható szubsztanciális történelmi szubjektumra, vagy éppen ellenkezőleg, nem gondol már semmit a nevek lehetséges referenciáiról, és feladatát csak idő- és szövegforrás-kontextusbeli rendezgetésükben látja, a *népnevek* írófelületeken való vándorlását végképp összetévesztve a valóban lezajlott népvándorlással, a tudományos modellt azzal a valósággal, aminek a leírására szolgálna. Eljárásuk az aktív életének nagyobb részében szükségképpen a Hegel-viták kontextusában gondolkodó Szontagh számára úgy jelenik meg, mint az általa értelmezett hegeli gondolkodás megjelenése a nemzeti történettudományban. (Néhány évvel későbbi vitájuk során egyébként Erdélyi pontosan ezt a programot hirdeti meg: a magyar tudományosság minden szakágának módszeres kidolgozását szigorúan hegeli alapokon.) Hegelben magában is éppen azt kifogásolja, hogy az általa önkényesen teremtett terminusokat a továbbiakban ontológiai létezők nevének tekinti, és a saját fogalmaival üzőtt játékot összetéveszti a világleírással. Az ilyen típusú gondolkodás korabeli német kritikája szerint „elidegenedik a fogalomban”, a mai posztmodern tolvajnyelvén megfogalmazva „megreked a logocentrikus magyarázatban”. Főntebb említettem, hogy az östörténeti vita mindkét fél számára közvetve a politikai közösség identitásának Világos utáni újrafogalmazásáról is szól, összefüggésben a nemzet kulturális életének egyfajta leltárával. Ebből a kontextusból kiindulva Szontagnak a magyar történettudósokról megfogalmazott kritikája a pár évvel korábbi satirikus történet sémája szerint közvetlenül átvihető más szellemi szférákra is. A régmúlt szavakkal való játékká silányuló leírásának a jövőről szóló üres szavak felelnek meg, mint ugyanannak a gondolkodásmódnak hasonlóan önveszélyes termékei.

Európai kontextusban, némileg tágabb időhatárok között szemlélve, a 19. század közepének magyar történettudományi vitája a nemzeti közösség politikai és egyben kulturális identitásának újragondolása számára kulcsfontosságú Világos utáni pillanatban, könnyen érthető okokból az *eredet* kérdésére összpontosítva, igen karakteres, elméleti szempontból kivételes szinten reflektált, bár a durvaságig indulatos közép-európai példája a század historizmusa társadalmi hatásának. Figyelemre méltó önismerettel ennyit tudtak mondani másfél száz év előtti eleink *a történelem hasznáról és káráról az élet számára*.